

Արմեն Սարգսյան,
բ.գ.թ., դոցենտ, ԼՂՀ ԿԳՄՆ
Էլ. հասցե՝ armen.sarkisyan.68@mail.ru

ԱՐՄԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՎ ԿՆՆՆԱԿԱՆ ՄԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հոդվածում տրվում է Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության՝ անկախության տարիների պատմությունը: Հեղինակը անդրադարձել է այն տպագիր աշխատություններին, գիտական հոդվածներին, զեկուցումներին, տարաբնույթ ժողովածուներին, որոնք լիովին կամ մասնակիորեն առնչվում են խնդրո առարկա հարցին: Առավել ուշադրություն է դարձվում այն աշխատանքներին, որտեղ ներկայացվում է Արցախի ազգագրության կամ նրա որևէ բնագավառի ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Բանալի բառեր - ազգագրություն, ազգագրագետ, աշխատություն, հոդված, զեկուցում, ժողովածու, երկրագործություն, տնայնագործություն, արհեստ, բնակչություն, կենցաղ, ծես:

Armen Sargsyan
Ph.D. in Philology, NKR MESS
E-mail: armen.sarkisyan.68@mail.ru

THE STUDY OF ARTSAKH ETHNOGRAPHY DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

The article is on the history of the study of Artsakh ethnography in the years of independence. The author touches upon those print works, scientific articles, reports, various digests which fully or partially concern the given issue. More attention is paid to those works where the total study of Artsakh ethnography or its any aspect is presented.

Key words – ethnography, ethnographer, research, article, report, digest, soil study, knitting, craftsmanship, population, way of living, ritual.

Армен Саркисян
к.ф.н., доцент, МОИС НКР
E-mail: armen.sarkisyan.68@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭТНОГРАФИИ АРЦАХА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статье представлена история исследования этнографии Арцаха в годы независимости. Автор представляет те опубликованные научные работы, статьи, доклады, разные сборники, которые в целом или в частности касаются данного вопроса. Больше внимания обращено тем работам, в которых представлено полное исследование Арцахской этнографии или ее отдельной части.

Ключевые слова – этнография, этнограф, научная работа, статья, доклад, сборник, земледелие, домапроизводство, ремесло, население, быт, обряд.

Հայ ազգագրության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Արցախը, որի արմատները թաղված են հազարամյակների խորքում: Դժբախտաբար հարուստ այդ պատմության բուն ուսումնասիրությանը սկիզբ դրվեց ընդամենը 19-րդ դարի կեսերից: Ընդհանուր առմամբ Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք շրջանի՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային: Առաջին շրջանը ամենից առաջ կապվում է 1822թ. Ղարաբաղի խանության վերացման և Ղարաբաղի պրովինցիայի ձևավորման հետ, որը 1840թ. մտնում է Կասպիական մարզի, իսկ 1868-1917թթ.՝ ներառվում Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում: Ռուսական կայսրության կազմում հայտնվելուց անմիջապես հետո ուսումնասիրության նյութ են դառնում տարածաշրջանի բնակչության էթնոժողովրդագրական հիմնախնդիրները՝ կապված Անդրկովկասում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ: 1866թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է «Описание Карабахской провинции, составленное в 1823г. действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым» աշխատությունը, որն էլ դառնում է այս բնագավառում կատարվող ուսումնասիրությունների նախադեպը: Հետագա տարիներին հատուկ ծրագրով տարբեր գիտնականների, հասարակական գործիչների, Շուշի քաղաքի ու որոշ գյուղերի ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և տեսուչների կողմից Թիֆլիսում հրատարակվող «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян закавказского края», «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», «Сборник для описания местностей и племен Кавказа», «Кавказский календарь» բազմառատության կերպով, ինչպես նաև Թիֆլիսում, Վաղարշապատում, Շուշիում և այլուր լույս տեսնող պարբերականներում տպագրվում են Արցախի ազգագրությանը վերաբերող տարաբնույթ ուսումնասիրություններ և նյութեր:

Անուրանալի է Ե. Լալայանի և նրա՝ 1896թ. Շուշի քաղաքում հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսի» դերը հայ ու մասնավորապես Արցախի ազգագրության գրառման, ուսումնասիրության և հրատարակման գործում: Նշանավոր ազգագրագետի ընդհանուր խմբագրությամբ հանդեսի գրքերում տպագրվում են «Վարանդա. Նյութեր ապագա

ուսումնասիրության համար» և «Վարանդա. Նշանաւոր տօներ» ուսումնասիրությունները¹ կատարված անձամբ իր և իր հանձնարարությամբ ուրիշ ժողովրդագետների կողմից:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրությունը լայն թափ ստացավ խորհրդային տարիներին: 1920-ական թվականներին Ս.Լիսիցյանի գլխավորած արշավախումբը Լեռնային Ղարաբաղի տասնյակ գյուղերից հավաքում է ազգագրական հարուստ նյութ, որի արդյունքում հետագայում տպագրվում է մեծ ազգագրագետի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» աշխատությունը²: Ս.Լիսիցյանը հայտի է նաև Արցախին վերաբերող և առնչվող այլ ուսումնասիրություններով:

Այս շրջանում իրենց ժողովրդագիտական լայն գործունեությունն են շարունակում Խ.Դադյանը, Կ.Մելիք-Շահնազարյանը, Ս.Բարայեյանը և ուրիշներ³:

Բարվում 1930թ. հրատարակվում է Ի.Պետրոսյանի «О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха», 1940թ. Վ.Պետրովի «Этноботаника Нагорного Карабаха» աշխատանքները:

Խորհրդային շրջանում հայ ազգագրության տարբեր բնագավառների և հարցերի նվիրված իրենց ուսումնասիրություններում Արցախին լուրջ ուշադրություն են դարձրել ազգագրագետներ Վ.Բոդյանը⁴, Ն.Ավագյանը⁵, Վ.Թեմուրճյանը⁶, Ա.Պատրիկը⁷, Լ.Պետրոսյանը⁸, Յու.Մկրտումյանը⁹, Ա.Մարությանը¹⁰ և ուրիշներ:

Կարևոր նշանակություն ունեն նաև 1960-70-ական թվականներին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական արշավախմբի (ղեկավար Դ.Վարդույան) ու 1970-80-ական թվականներին ՄՍՀՄ ԳԱ ազգագրության ինստիտուտի հայկական խմբի (ղեկավար Ա.Տեր-Սարգսյան) կողմից Արցախի տասնյակ բնակավայրերից գրառված ժողովրդագիտական հարուստ նյութերը:

1988թ. սկիզբ առած Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժումը, խորհրդային կարգերի փլուզումը և 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը նոր դարաշրջան բացեցին երկրամասում հասարակական գիտությունների և մասնավորապես ժողովրդագիտության ուսումնասիրության համար, որը կարելի է անվանել հետխորհրդային կամ անկախության շրջան: Չնայած տնտեսական ծանր պայմաններին ու պարտադրված պատերազմին տասնամյակների կապանքներից և բռնատիրությունից ազատագրված Արցախում օրեցօր նոր թափ է ստանում ազգային կրթության, մշակույթի, գիտության զարգացումը: Արցախի, մայր Հայաստանի և արտերկրի տասնյակ գիտնականներ իրենց ուշադրությունն են սևեռում ազատագրված հայրենիքի ժողովրդագիտական նյութերի գրառման և ուսումնասիրության վրա:

1989թ. հրատարակվում է Ա.Մարությանի, Գ.Մարգարյանի, Ջ.Խառատյանի «К этнокультурной характеристике Арцаха»¹¹ ծավալուն հոդվածը, որտեղ հեղինակները արխիվային, դաշտային և տպագիր նյութերի ուսումնասիրությամբ ներկայացնում են արցախահայության 19-20-րդ դարերի ընդհանուր էթնոմշակութային բնութագիրը անդրադառնալով էթնիկ կազմին և բնակչության թվին, երկրագործությանն ու անասնապահությանը, գյուղատնտեսական մթերքների մշակմանը, տարբեր արհեստներին, ժողովրդական փոխադրամիջոցներին, բնակավայրերի, կացարանների, գյուղական համայնքների, ընտանիքների կառուցվածքին, հարսանեկան ու թաղման ծեսերին և այլ երևույթների, ինչպես նաև բանահյուսությանն ու բարբառին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայերի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի-20-րդ դարի սկզբների հասարակական կենցաղին է նվիրված Լ.Ղ. Ազգային ժողովի առաջին նախագահ Ա.Մկրտչյանի թեկնածուական ատենախոսությունը (1988թ.), որը հետմահու առանձին գրքով հրատարակվեց 2010 թվականին¹²: Աշխատության առաջին գլխում հեղինակը ներկայացրել է 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկական և սոցիալ-տնտեսական կենցաղի ընդհանուր բնութագիրը հանգամանորեն անդրադառնալով ազգաբնակչության էթնիկական կազմին, տարաբնակեցման խնդիրներին ու պատճառներին, տնտեսության հիմնական բնագավառներին և միջէթնիկական հարաբերություններին: Երկրորդ գլուխը նվիրված է համայնքի կազմին և կառավարման մարմիններին, փոքր և մեծ ընտանիքներին, ընտանեկան-ազգակցական խմբերի կարևորությանը

¹ Լալայեան Ե., *Վարանդա. նյութեր ապագայ ուսումնասիրության համար*, «Ազգագրական հանդես», գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 5-244, Լալայեան Ե., *Վարանդա. Նշանաւոր տօներ*, «Ազգագրական հանդես», գիրք Գ., Թիֆլիս, 1898, էջ 338-349:

² Լիսիցյան Ստ., *Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1981, հ.12, էջ 9-84, *Лисициан С. Д. Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк*, Ереван, 1992:

³ Խեմսյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 335-351:

⁴ Բոդյան Վ., *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում*, Երևան, 1972, Բոդյան Վ., *Հայ ժողովրդական խաղեր*, հ.հ. 1-3, Երևան, 1963-1983:

⁵ Ավագյան Ն., *Հայկական ժողովրդական տարազը (XIX-XX դդ. սկիզբ)*, Երևան, 1983:

⁶ Թեմուրճյան Վ., *Գորգագործությունը Հայաստանում*, Երևան, 1955:

⁷ *Հայկական տարազ. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը* (Ուսումնասիրությունը և նկարները Ա.Պատրիկի), Երևան, 1983:

⁸ Պետրոսյան Լ., *Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ. 6, Երևան, 1974, էջ 93-159:

⁹ Мкртумян Ю., *Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX- начало XX в.)* «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ. 6, Երևան, 1974, էջ 5-90:

¹⁰ Марутян А., *Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX- начало XX в.). Материалы к <<Кавказскому историко-этнографическому атласу>>*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ. 17, Երևան, 1989, էջ 63-142:

¹¹ Марутян А., Саркисян Г., Харатян З., *К этнокультурной характеристике Арцаха*, «Լրաբեր հասարակական գիտություններ», ՈՒԵ, Երևան, 1989, էջ 3-18:

¹² Мкртчян А., *Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX- начало XX в.)*, Ереван, 2010.

հասարակական կենցաղի համակարգում, ընտանեկան-դրացիական հարաբերություններին: Երրորդ գլխում քննության են առնվում բնակեցման սահմանները, բնակեցման ձևավորման որոշ առանձնահատկություններ, պաշտամունքային վայրերն ու կառույցները: Չորրորդ գլխում ուսումնասիրության են ենթարկվում սովորույթներն ու բարքերը, օրացուցային տոները, հյուրասիրությունը, միջլեռնիկական հարաբերությունները: Արժեքավոր այս աշխատությունը, ինչպես նշում է Ս.Վարդանյանը, «առաջին լուրջ փորձերից է՝ առանձին տարածաշրջանի հասարակական կենցաղի յուրահատկությունները գիտագործնական և գիտատեսական հիմնավորումներով լուսաբանելու առումով»¹:

Անհնար է պատկերացնել Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության անկախության շրջանի պատմությունն առանց Ալյա Տեր-Սարգսյանցի ուսումնասիրությունների: Դեռևս 1968թ. ՀՀԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կազմում առաջին անգամ լինելով Արցախում՝ ծագումով շուշեցի նշանավոր ազգագրագետը մեկընդմիջտ կապվեց հարագատ երկրամասին դրանից հետո բազմիցս շրջելով տասնյակ բնակավայրերով, որի արդյունքում գրառված հարուստ նյութը հիմք դարձավ ավելի քան երկու տասնյակ գիտական հոդվածների և զեկուցումների², որոնք հիմնականում նվիրված են էթնոմշակութային գործընթացներին, մասնավորապես՝ արցախահայ ժամանակակից ընտանիքի բազմակողմանի ուսումնասիրությանը: 2015 թվականին Մոսկվայում լույս է տեսնում երախտավոր գիտնականի «Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции» սովորածավալ աշխատությունը, որի 6-րդ և 7-րդ գլուխները (էջ 561-824) նվիրված են ազգագրությանը: Աշխատության վեցերորդ գլխում հեղինակը առանձին բաժիններով հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի-20-րդ դարի սկզբի Արցախի բնակչության էթնիկ կազմի դինամիկան, հողային և դասային հարաբերությունները, տնտեսական զբաղմունքը, ժողովրդական փոխադրամիջոցները, բնակեցումը և կացարանը, հագուստը, ուտեստը, ընտանիքը, ամուսնությունը և հարսանեկան ծեսերը, մանկածնության հետ կապված ծեսերը, թաղման ծեսերը, օրացուցային տոները և ծեսերը: Յոթերորդ գլուխը նվիրված է արցախահայության 20-րդ դարի երկրորդ կեսի-21-րդ դարի սկզբի էթնոմշակութային զարգացումներին: Այստեղ առանձին բաժիններով քննվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում էթնիկական, սոցիալ-ժողովրդագրական և մշակութային իրավիճակը 20-րդ դարի 2-րդ կեսին, էթնոմշակութային փոփոխությունները նյութական բնագավառում, ընտանիքում, ամուսնական, ընտանեկան սովորույթներում և ծեսերում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, էթնոմշակութային և ժողովրդագրական իրավիճակը 21-րդ դարի սկզբին: Աշխատության առաջաբանում ներկայացվում է Արցախի պատմության և ազգագրության համառոտ պատմությունը: Առանձին կարևորություն ունի մենագրությանը կցված մատենագիտական բնագրական ցանկը: Ընդհանուր առմամբ հարկ է նշել, որ Ե.Լալայանի և Ս.Լիսիցյանի ուսումնասիրություններից հետո սույն աշխատանքը Արցախի ազգագրությանը նվիրված առաջին ամբողջական աշխատությունն է, որը էական ազդեցություն կունենա հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության գործում լուրջ խթան հանդիսացան հետխորհրդային շրջանում կազմակերպված մի շարք միջազգային և հանրապետական գիտաժողովներ: Հիշատակության արժանի են «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան» խորագրով 2006թ. հունիսի 21-24-ը Ստեփանակերտում կազմակերպված միջազգային գիտաժողովում ներկայացված Ա.Բաղդասարյանի³, Ա.Թադևոսյանի⁴, Ս.Սկրտչյանի⁵, Ս.Պողոսյանի և Ա.Ստեփանյանի⁶, Լ.Վարդանյանի⁷, Ա.Տեր-Սարգսյանցի⁸, Հ.Սարգսյանի⁹, 2007թ. Շուշիում կայացած «Շուշիի հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովում Ա.Բազեյանի¹⁰, Մ.Գաբրիելյանի¹¹, Ա.Դաբաղյանի¹², Է.Խեմչյանի¹³, ինչպես նաև տարաբնույթ այլ գիտաժողովներում տարբեր ժողովրդագետների կողմից ներկայացված Արցախի ազգագրությանն առնչվող զեկուցումները¹⁴:

¹ Վարդանյան Ս., *Артур Мкртчян. Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XX вв.)*, Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 2010, с.168, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 2, Երևան, 2010, էջ 266:

² Մատենագիտական ցանկը տե՛ս Եր-Սարգսյանցի Ա., *Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции*, Москва, 2015, էջ 871-873:

³ Բաղդասարյան Ա., *Արցախի ժողովրդական նվագարանային երաժշտության հարցեր*, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006թ.», Երևան, 2007, էջ 282-294:

⁴ Թադևոսյան Ա., *Պարբնի ծիսական կերպարի իմաստաբանությունը արցախցիների հավատալիքների համատեքստում (XIX-XX դդ.)*, նույն տեղը, էջ 321-325:

⁵ Սկրտչյան Ս., *Տոները դարաբաղիների ավանդական կենցաղում*, նույն տեղը, էջ 395-402:

⁶ Պողոսյան Ս., Ստեփանյան Ա., *Մյունիք-Արցախի ավանդական տարագալխումը հայոց տարազի համակարգում*, նույն տեղը, էջ 417-425:

⁷ Варданян Л., *Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX- начало XX вв.)*, նույն տեղը, էջ 488-496:

⁸ Եր-Սարգսյանցի Ա., *Тенденции развития сельской семьи у армян Нагорного Карабаха в постсоветский период*, նույն տեղը, էջ 465-474:

⁹ Սարգսյան Հ., *Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում*, նույն տեղը, էջ 455-464:

¹⁰ Բազեյան Կ., *Շուշիի ասեղնագործական դպրոցը*, «Շուշիի հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 244-251:

¹¹ Գաբրիելյան Ս., *Վերաբնակությունը որպես հասարակական-մշակութային գործընթաց Շուշի քաղաքի օրինակով*, նույն տեղը, էջ 360-367:

¹² Դաբաղյան Ա., *Շուշիի հասարակական կյանքը*, նույն տեղը, էջ 330-335:

¹³ Խեմչյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, նույն տեղը, էջ 335-351:

¹⁴ Պողոսյան Ս., *Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների տարածման արեալների մասին*, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր», պրակ 1, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 256-259, Եր-Սարգսյանցի Ա.,

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառների վերաբերող և առնչվող գիտական հոդվածներ են տպագրվել նաև «Պատմաբանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր»³, «ԱրՊՀ հայագիտական հանդես»⁴, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում»⁵, «Հանդես Ամսօրեայ»⁶ և այլ հանդեսներում⁷, ինչպես նաև գիտական հոդվածների ժողովածուներում⁸:

2009թ. լույս տեսավ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլասը»⁹, որի շուրջ յոթ տասնյակ քարտեզները, ինչպես նաև տեքստերն ու գծապատկերները ներկայացնում են կարևոր տեղեկություններ նորանկախ հանրապետության կազմավորման, աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների ու պաշարների, կենդանական ու բուսական աշխարհի, բնակչության, տնտեսության, մշակույթի մասին: Խնդրո առարկա հարցի տեսակետից առանձին արժեք ունեն ժողովածուի Լ.Հովհաննիսյանի կազմած N 82 (Երկրագործական և անասնապահական մշակույթ), N 83 (Ուտեստների և ըմպելիքներ), N 84 (Տարագ), N 85 (Տնայնագործական և արհեստագործական մշակույթ), Ա.Պողոսյանի կազմած N 86 (Գորգագործական մշակույթ) գունավոր քարտեզները, որոնք ներկայացնում են 19-20-րդ դարերի վիճակը:

Արցախի գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրությունն է ստրված Ա.Պողոսյանի մի շարք գիտական զեկուցումներում ու հոդվածներում և հատկապես գերմաներենով հրատարակված հիմնարար աշխատության մեջ¹⁰, որտեղ հեղինակը առանձին զրույցներով ներկայացրել է Արցախի գորգագործական մշակույթի պատմությունը, արցախյան գորգագործական ավանդույթների տարածման արեալները (Հյուսիս-արևելյան Անդրկովկաս, Հյուսիս-արևմտյան Իրան, Փոքր Ասիա), արցախյան գորգերի խմբերն ու տիպերը (պատկերային, բուսածաղկային, խաչազարդ հորինվածքով, բազմանիստ խոշոր հորինվածքով, աստղազարդ հորինվածքով, խորանավոր, շերտավոր, շեղանկյունազարդով, վիշապազարդով, «Ջրաբերդ») և դրանց տարածման արեալները, որոնք ուղեկցվում են բազմաթիվ բարձրարժեք լուսանկարներով:

Թեմայի շրջանակներում է հրատարակվել նաև Վ.Թաթևյանի «Արցախի տոհմագորգերը» ժողովածուն¹¹, որի առաջաբանում ներկայացվում է գորգագործության և գորգերի նախշազարդերի, զարդանկարների, խորհրդանշանների ծագումնաբանությունը, իսկ բուն ժողովածուում Արցախում և հայ ազգագրական այլ շրջաններում գործված հարյուրավոր գորգերի և մի քանի կարպետների լուսանկարներ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով:

Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանի գորգերի, կարպետների, անկողնակալների, խուրջինների հավաքածուն լուսանկարներով ու տեղի, ժամանակի, չափերի մասին հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն տեղեկություններով, ներկայացված է Մ.Բալայանի «Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն» ժողովածուի մեջ¹²:

2004թ. Երևանում լույս է տեսել Ս.Մարկոսյանի «Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ» գիրքը, որտեղ հեղինակը գիտահանրամատչելի և գեղարվեստական լեզվով ներկայացրել է երկրամասի 19-20-րդ դարերի ժողովրդական շուրջ վեց տասնյակ երաժիշտների կյանքն ու գործունեությունը, ժամանակի երաժշտական

Этнокультурное развитие карабахских армян в постсоветский период, «Лавровский сборник. Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений», Санкт-Петербург, 2009, с. 407-408 և այլն:

¹ Վարդանյան Ա., Պաշտամունքային տարրերը «Այլընտրյալի» արցախյան տարբերակներում, N 2, Երևան, 2002:

² Այվազյան Ա., Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1920-ական թվականներին, N1-2, Երևան, 2010, էջ 59-67, Սարգսյան Ա., Կապաղակաբերդ, N 1, Երևան, 1990, էջ 41-48:

³ Բալայան Վ., Մետաքսագործությունը Լեռնային Ղարաբաղում 19-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև մեր օրերը, N 1, Ստեփանակերտ, 2000, էջ 88-92, Նանագույան Մ., Ավազյան Զ., Պետրոսյան Զ., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում լայնորեն տարածված ուտելի բույսերն ու սնկերը, N 2, Ստեփանակերտ, 2005, էջ 53-59:

⁴ Բալայան Վ., Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը Արցախում 19-րդ դարում, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 94-103, Հովհաննիսյան Լ., Արցախի բնակչությունն ըստ 1887 թ. համաժողովրդական առաջին մարդահամարի տվյալների, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 60-63, Հովհաննիսյան Լ., Բռնի մահմեդականացված հայության բեկորները Ղարաբաղում, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 187-192:

⁵ Մանասյան Մ., Սուջյան Ա., Բնական գործունեների ազդեցությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարաբնակեցման վրա, N 1-2, Երևան, 2011, էջ 109-116, Բարամազյան Լ., Օբ особенностях очерка Мариетты Шагинян «Народный Карабах», N 1-2, Երևան, 2014, էջ 151-154, Հայրապետյան Թ., Միսառոսապետական տոները Ղարաբաղում կենցաղարդող հրաշապատում հեքիաթներում, N 3-4, Երևան, 2008, էջ 31-39:

⁶ Հայրապետյան Թ., Կոնստանդին Մելիք Շահնագարյանի (Տիբլայի Խաչան) ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը, N 1-12, Վիեննա, 1999, Ղազիսյան Ա., Խաչիկ ծ վարդապետ Դադյանի ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը, N 1-12, Վիեննա, 1999, էջ 387-402:

⁷ Գաբրիելյան Մ., Դաբաղյան Ա., Սարգսյան Հ., Շուշում վերաբնակված ընտանիքների կառուցվածքը 1996 - 2000թթ., «Հայ ժողովրդական մշակույթ», N 12, Երևան, 2004, էջ 25-31, Պողոսյան Ա., Շուշին գորգագործական մշակույթի կենտրոն (ԺԹ դարի վերջ-Ի դարի առաջին քառորդ), «Էջմիածին», Բ, 2014, էջ 42-50, Պողոսյան Ա., Արցախյան գորգագործական ավանդույթների արեալային տարածման ու Կովկասի հարավ-արևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխանցչությունների մասին, «Բանբեր հայագիտության», թիվ 2-3, Երևան, 2015, էջ 78-104:

⁸ Պողոսյան Ա., Արցախի գորգագործական ավանդույթները հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի գորգագործական կենտրոններում, «Գիտական հոդվածների ժողովածու. Գավառի պետական համալսարան», Երևան, 2011, էջ 240-250, Հարությունյան Հ., Ոսկերչությունն ու ակնագործությունը Շուշում 18-19-րդ դարերում՝ ըստ նորահայտ վիճագրերի, «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ. Հոդվածների ժողովածու», մաս 2-րդ, Ստեփանակերտ, 2006, էջ 55-57:

⁹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս (գլխավոր խմբագիր՝ Վարդանյան Մանուկ) Երևան, 2009:

¹⁰ Pogosyan A., Rug weaving Culture of Artsakh, Historico-Ethnographic illustrated study, «Scholars Press», Saarbrücken, Germany, 2015.

¹¹ Թաթևյան Վ., Արցախի տոհմագորգերը, Երևան, 2004:

¹² Բալայան Մ., Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն, Երևան, 2012:

արվեստի ավանդույթներն ու սովորույթները: Մ.Մարկոսյանը գրառել ու նոտագրել է նաև ժողովրդական նվագարանային երաժշտության ավելի քան 150 նմուշ:

«Արցախի խոհանոց» խորագիրն է կրում Ժ.Բաբայանի ժողովածուն¹, չնայած պետք է նշել, որ գրքում ներկայացված է ընդհանուր հայկական խոհանոցը, և վեր չեն հանված արցախյան ուտեստի առանձնահատկությունները:

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառներ և երևույթներ լուրջ հետազոտության նյութ են դարձել հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք համահավաք ուսումնասիրություններում: Ուշագրավ են Հ.Խառատյան-Առաքելյանի², Գ.Շազոյանի³, Մ.Հոբոսյանի⁴, Մ.Գալստյանի⁵, Ֆ.Գրիգորյանի⁶, Ա.Թադևոսյանի⁷, Ս.Սկրտչյանի⁸ աշխատությունները, ինչպես նաև բազմաթիվ գիտական հոդվածներ⁹:

Անկախության տարիներին ԼՂՀ տասնյակ բնակավայրերի մասին տպագրվել են տասնյակ ժողովածուներ և աշխատություններ, որոնցից յուրաքանչյուրում այս կամ այն կերպ հեղինակներն անդրադառնում են նաև ազգագրությանը: Դրանցից որոշները առավել կարևոր են խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրության համար:

Կ.Ղահրամանյանի ուսումնասիրությունը¹⁰ հիմնականում նվիրված է Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի պատմությանը, պատմաերկրագիտական հուշարձաններին ու վիմագրական նյութերին, որոնց զուգընթաց մեծ տեղ է հատկացված նաև ժողովրդական բժշկության, կերակրատեսակների, խաղատեսակների, տարբեր սովորությունների ու ծեսերի նկարագրությանը:

Ե.Աբրահամյանի՝ Հաղորդի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղին նվիրված գրքում¹¹ կարևոր տեղեկություններ են տրվում բնակավայրի ուխտատեղիների, բուսական և կենդանական աշխարհի, տարբեր արհեստների, հողագործության, այգեգործության, անասնաբուծության մասին:

Մավալուն աշխատանք է Մ.Աղաջանյանի Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղին նվիրված աշխատությունը¹², որտեղ հեղինակը առանձին բաժիններով ներկայացրել է գյուղի բնակչության նիստն ու կացը, ամուսնության, ծննդի, ընտանիքի հետ կապված զանազան սովորություններ ու ծեսեր, մահվան հետ կապված արարողություններ, հավատալիքներ, ինչպես նաև բանահյուսական տարբեր ժանրերի նյութեր:

Ս.Ղուլյանը «Բանաձոր» գրքում¹³ անդրադարձել է նաև Հաղորդի շրջանի համանուն գյուղի սրբավայրերին, արհեստներին, տարազին, խաղատեսակներին, գույներ ստանալու եղանակներին, հեքիմությանը, շերամապահությանը, խաղողագործությանը:

Ազգագրական տարբեր նյութեր են ընդգրկված Արցախին վերաբերող մի շարք տարաբնույթ ժողովածուներում, գրքերում, արլումներում¹⁴:

Անկախության տարիներին արդյունավետ աշխատանք է տարվել նաև Արցախի բանահյուսության և բարբառի գրառման, ուսումնասիրության և հրատարակման ուղղությամբ¹⁵: Դրանցից որոշները նույնպես պարունակում են ազգագրական նյութեր:

¹ Բաբայան Ժ., *Արցախի խոհանոց*, Երևան, 2007:

² Խառատյան-Առաքելյան Հ., *Հայ ժողովրդական տոները*, Երևան, 2005:

³ Շազոյան Գ., *«Ցուր օր, յոթ գիշեր» հայոց հարսանիքի համայնապատկեր*, Երևան, 2011:

⁴ Հոբոսյան Ս., *Հայոց ձիթանության մշակույթը (XIX-XX դ. կես)*. Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.23, Երևան, 2007, էջ 7-98:

⁵ Գալստյան Մ., *Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի երկրորդ կես-XX դարի 80-ական թթ.)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.26, Երևան, 2009, էջ 7-88:

⁶ Գրիգորյան Ֆ., *Հայկական ազգային տարազ*, Երևան, 2011:

⁷ Թադևոսյան Ա., *Դարբինը հայոց ծիսակարգում. Պատմաազգագրական հետազոտություն*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.23, Երևան, 2007, էջ 101-183:

⁸ Սկրտչյան Ս., *Տոները հայոց արդի կենցաղում (Լթնսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.26, Երևան, 2009, էջ 7-88, հ. 22, Երևան, 2007, էջ 131-237:

⁹ Հայրապետյան Թ., *Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկհակադիր քննադատման շուրջ*, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, Երևան, 2004, էջ 217-227, Առաքելյան Գ., *Խաղողագործությունն ու ոգելից խմիչքների արտադրությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIX դ.)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, Երևան, 2006, էջ 126-134, Առաքելյան Գ., *Բամբակագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIX դ. երկրորդ կես)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, Երևան, 2007, էջ 181-185, Առաքելյան Գ., *Շերամապահությունն ու մետաքսագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIX դ.)*, «Հայոց պատմության հարցեր. Գիտական հոդվածների ժողովածու», թիվ 8, Երևան, 2007, էջ 171-188, Պետրոսյան Ա., *Արջի պաշտամունքը հայ ժողովրդական հավատալիքներում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 3, Երևան, 1995, էջ 163-170, Ասոյան Լ., *Ելիզավետպոլի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դ. վերջին (ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների)*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 1, Երևան, 2008, էջ 241-246, Ասոյան Լ., *Հայերի տեղաբաշխումը և աճը Անդրկովկասում՝ ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 3, Երևան, 2003, էջ 99-105, Պողոսյան Ա., *Վիշապագորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների հարցի շուրջ*, «Հանդես ամսօրեայ», թիվ 1-12, Վիեննա- Երևան, 2004, էջ 367-415 և այլն:

¹⁰ Ղահրամանյան Կ., *Օջախի գիրք. Նշխարներ*, Երևան, 2002:

¹¹ Աբրահամյան Ե., *Մեծ Թաղեր*, Ստեփանակերտ, 2009:

¹² Աղաջանյան Մ., *Հաթերք*, Ստեփանակերտ, 2012:

¹³ Ղուլյան (Ղուլունց) Ս., *Բանաձոր*, Երևան, 2013:

¹⁴ Կարապետյան Ս., *Հյուսիսային Արցախ*, Երևան, 2004, Կարապետյան Ս., *Արցախի կամուրջները*, Երևան, 2010, Մկրտչյան Ե., *Արցախի գանձերը*, Երևան, 2000, Мкртчян III., Давтян III., *Шуши. Город трагической судьбы*, Երևան, 1997, Баратов Б., *Ангел Арцаха*, Москва, 1992, Баратов Б., *Разоренный рай: Путешествие в Карабах*, Москва, 1998, Бахши К., *Духовные сокровища Арцаха*, Москва 2012 և այլն:

¹⁵ Հարությունյան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության*, 2-5- ռդ մաս, Երևան, 1991, Ստեփանակերտ, 2004-2011, Մարգարյան Ա., *Արցախյան ավանդություններ*, Ստեփանակերտ, 2007, Մարգարյան Ա., *Արցախի բանահյուսությունը*, Երևան, 2015, Մարգարյան Ա., *Դարաբաղի բարբառի բառարան*, Երևան, 2013, Մինայան Ե.,